

5. સુભાષિતવૈભવ:

[સંસ્કૃતસાહિત્યમાં મોટા કાવ્યને ‘મહાકાવ્ય’ તરીકે અને નાના કાવ્યને ‘મુક્તક’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ એક નાનકડું મોતી બહુમૂલ્ય હોય છે, તેમ આવાં નાનકડાં મુક્તકો પણ બહુમૂલ્ય છે. આવાં મુક્તકો સુભાષિત હોય છે. સંસ્કૃતસાહિત્યનો આ સુપરિચિત અને સુલલિત કાવ્યપ્રકાર પોતાનાં ચાર ચરણોમાં જીવનના બહુમૂલ્ય પાથેયને કલાત્મક રીતે પીરસી દેવાની એક આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. આ સુભાષિતોમાંથી આદર્શ જીવન અને ડહાપણનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં જ કેટલાંક બહુમૂલ્ય મુક્તકોનો-સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરીને આ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ચયન કરેલાં સુભાષિતોમાં કોઈ એક વિભક્તિના પ્રયોગને જોઈ શકાય છે. આવા વિભક્તિપ્રયોગો એક બાજુ સંસ્કૃતભાષાને શીખવા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે, તો બીજી બાજુ તે સુભાષિતમાં ઉપદેશોવા પાઠકના ગુણ, ચલાયમાન જગતમાં કીર્તિની ચિરંજીવિતા, સર્વ પાપોનું મૂળ લોભ, સ્વજન અને સાચા મિત્રની પરખ તેમજ સજ્જન અને દુર્જનની લાક્ષણિકતાઓ જેવી બાબતોને આકારિત કરી આપીને આ સુભાષિતો તમારા વ્યક્તિત્વને ઉજ્જવળ તથા ચારિત્ર્યવાન બનાવવા માટે પૂરતી પ્રેરણા આપશે.]

માધુર્યમક્ષરવ્યક્તિ: પદચ્છેદસ્તુ સુસ્વર: ।

ધૈર્યં લયસમર્થં ચ ષડેતે પાઠકા ગુણા: ॥1॥

ચલં વિત્તં ચલં ચિત્તં ચલે જીવિતયૌવને ।

ચલાચલમિદં સર્વં કીર્તિરિવ હિ જીવતિ ॥2॥

મક્ષિકા: વ્રણમિચ્છન્તિ ધનમિચ્છન્તિ પાર્થિવા: ।

નીચા: કલહમિચ્છન્તિ શાન્તિમિચ્છન્તિ સાધવ: ॥3॥

ગાવો ગન્ધેન પશ્યન્તિ વેદૈ: પશ્યન્તિ બ્રાહ્મણા: ।

ચારૈ: પશ્યન્તિ રાજાનશ્ચક્ષુર્ભ્યામિતરે જના: ॥4॥

દરિદ્રાય ધનં દેયં જ્ઞાનં દેયં જડાય ચ ।

પિપાસિતાય પાનીયં ક્ષુધિતાય ચ ભોજનમ્ ॥5॥

લોભાત્ક્રોધ: પ્રભવતિ લોભાત્કામ: પ્રજાયતે ।

લોભાન્મોહશ્ચ નાશશ્ચ લોભ: પાપસ્ય કારણમ્ ॥6॥

તક્ષકસ્ય વિષં દન્તે મક્ષિકાયાશ્ચ મસ્તકે ।

વૃશ્ચિકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાઙ્ગે દુર્જનસ્ય તત્ ॥7॥

ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્ભિક્ષે શત્રુવિપ્લવે ।

રાજદ્વારે શ્મશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ બાન્ધવ: ॥8॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : પાઠક: વાચક પાર્થિવ: રાજા કલહ: ઝઘડો ચાર: ગુપ્તચર જડ: અજ્ઞાની, મૂર્ખ કામ: ઈચ્છા, કામના તક્ષક: નાગ, એ નામનો સાપ વૃશ્ચિક: વીંછી દુર્ભિક્ષ: દુકાળ વિપ્લવ: યુદ્ધ, સંગ્રામ

(સ્ત્રીલિંગ) : મક્ષિકા માખી

(નપુંસકલિંગ) : વિત્તમ્ ધન, પૈસો ચિત્તમ્ મન, ચિત્ત, વ્રણમ્ ઘા, જખમ વ્યસનમ્ સંકટ, મુશ્કેલી, આપત્તિ

વિશેષણ : સુસ્વર સારા સ્વરવાળું પિપાસિત તરસ્યું, પીવાની ઇચ્છાવાળું ક્ષુધિત ભૂખ્યું ગુહ્ય છૂપેલું, સંતાડવા લાયક

સર્વનામ : ઇતરે અન્ય લોકો

સમાસ : જીવિતયૌવને (જીવિતં ચ યૌવનં ચ - જીવિતયૌવને । ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । ચલાચલમ્ (ચલં ચ અચલં ચ - ચલાચલમ્ । સમાહાર દ્વન્દ્વ) । સર્વાઙ્ગો (સર્વમ્ ચ તત્ અઙ્ગં ચ સર્વાઙ્ગમ્, તસ્મિન્ । કર્મધારય તત્પુરુષ) । શત્રુવિપ્લવે (શત્રૂનાં વિપ્લવઃ શત્રુવિપ્લવઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । રાજદ્વારે (રાજઃ દ્વારમ્ રાજદ્વારમ્, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) જીવ્ (જીવતિ) જીવવું નિ + ગૂહ્ (નિગૂહતિ) સંતાડવું, છુપાવવું

(આત્મનેપદ) : પ્ર + જન્ > જા (પ્રજાયતે) જન્મવું, ઉત્પન્ન થવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : માધુર્યમ્ મધુરતા, મીઠાશ અક્ષરવ્યક્તિઃ અક્ષરની અભિવ્યક્તિ, અક્ષરનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ પદચ્છેદઃ પદોનો છેદ, પદનો વિભાગ ધૈર્યમ્ ધીરજ લયસમર્થમ્ લયને અનુરૂપ ગાવઃ ગાયો દેયમ્ આપવું, આપવું જોઈએ.

(2) સન્ધિ : પદચ્છેદસ્તુ (પદચ્છેદઃ તુ) । ષડેતે (ષટ્ એતે) । ચલાચલમિદમ્ (ચલ-અચલમ્ इदम्) । કીર્તિર્યસ્ય (કીર્તિઃ યસ્ય) । રાજાનશ્ચક્ષુર્ભ્યામિતરે (રાજાનઃ ચક્ષુર્ભ્યામ્ ઇતરે) । લોભાન્મોહશ્ચ નાશશ્ચ (લોભાત્ મોહઃ ચ નાશઃ ચ) । મક્ષિકાયાશ્ચ (મક્ષિકાયાઃ ચ) । યસ્તિષ્ઠતિ (યઃ તિષ્ઠતિ) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) ચલાચલે સંસારે કિં નિશ્ચલમ્ ?	☐
(ક) યૌવનમ્ (ખ) કીર્તિઃ (ગ) વિત્તમ્ (ઘ) ચિત્તમ્	
(2) કે શાન્તિમ્ ઇચ્છન્તિ ?	☐
(ક) ધનિકાઃ (ખ) પાર્થિવાઃ (ગ) સાધવઃ (ઘ) નીચાઃ	
(3) રાજાનઃ કૈઃ પશ્યન્તિ ?	☐
(ક) વેદૈઃ (ખ) શાસ્ત્રૈઃ (ગ) ચારૈઃ (ઘ) નેત્રૈઃ	
(4) પાપસ્ય કારણં કિમ્ ?	☐
(ક) અજ્ઞાનમ્ (ખ) ક્રોધઃ (ગ) લોભઃ (ઘ) કામઃ	
(5) તક્ષકસ્ય વિષં કુત્ર ભવતિ ?	☐
(ક) પુચ્છે (ખ) સર્વાઙ્ગો (ગ) મસ્તકે (ઘ) દન્તે	

2. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરત ।

- (1) જડાય કિં દેયમ્ ?
- (2) લોભાત્ કિં પ્રભવતિ ?
- (3) વૃશ્ચિકસ્ય વિષં કુત્ર ભવતિ ?

3. ઉદાહરણાનુસારં શબ્દરૂપાણાં પરિચયં કારયત ।

ઉદાહરણમ્ : જ્ઞાનાય (જ્ઞાન, અકારાન્ત-નપુંસકલિङ્ગમ્, ચતુર્થી, એકવચનમ્)

- (1) ગુણા:
- (2) મશિકા
- (3) દરિદ્રાય
- (4) લોકાત્
- (5) ઉત્સવે

4. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

- (1) પાઠકના કેટલા ગુણ છે ?
- (2) દરિદ્રને શું આપવું જોઈએ ?
- (3) કવિ બાંધવ કોને માને છે ?

5. સન્ધિવિચ્છેદં કુરુત ।

- (1) ચલાચલમિદમ્ ।
- (2) વ્રણમિચ્છન્તિ ।
- (3) પદચ્છેદસ્તુ ।

6. શ્લોકાનાં પૂર્તિ: કરણીયા ।

- (1) ચલં ચિત્તં સ જીવતિ ॥
- (2) દરિદ્રાય ધનં ચ ભોજનમ્ ॥

પ્રવૃત્તિઓ

- સુભાષિતોની અંત્યાક્ષરીનું આયોજન કરો.
- સુભાષિત લખીને ચાર્ટ તૈયાર કરો અને સુભાષિતોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- સુભાષિતમાં પ્રયુક્ત વિભક્તિ ઓળખો.

6. સર્વ ચારુતરં વસન્તે

[મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃતના અને સમગ્ર વિશ્વના સુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમણે કુલ સાત કૃતિઓ રચી છે જેમાં માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ ત્રણ નાટકો, રઘુવંશ અને કુમારસંભવ એ બે મહાકાવ્યો અને ઋતુસંહાર તથા મેઘદૂત એ બે ખંડકાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

મહારાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભાનાં નવ રત્નોમાં કાલિદાસ પણ એક હતા એવી માન્યતા છે. આના આધારે કાલિદાસનો સ્થિતિકાળ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દી (એટલે કે આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનો) માનવામાં આવે છે.

આ મહાકવિ પ્રકૃતિના અને ઉપમાના કવિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એક બાજુ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકમાં તેમણે પ્રકૃતિગત અનેક પદાર્થોને પાત્ર બનાવ્યાં છે, તો બીજી બાજુ મેઘદૂત અને ઋતુસંહારમાં આબેહૂબ બેનમૂન પ્રકૃતિવર્ણન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ઋતુસંહારમાંથી વસંતનું વર્ણન કરનારાં પાંચ પદ્યોનો અભ્યાસ કરીશું. આમાંથી આપણે કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે, એ વાત શીખવાની સાથે સાથે તત્પુરુષ સમાસના કેટલાક પ્રયોગોનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.]

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલં સપદ્મં

સ્ત્રિયઃ સકામાઃ પવનઃ સુગન્ધિઃ ।

સુખાઃ પ્રદોષા દિવસાશ્ચ રમ્યાઃ

સર્વં પ્રિયે ચારુતરં વસન્તે ॥ 1 ॥

વાપીજલાનાં મણિમેખલાનાં

શશાઙ્કભાસાં પ્રમદાજનાનામ્ ।

આમ્રદ્રુમાણાં કુસુમાનતાનાં

દદાતિ સૌભાગ્યમયં વસન્તઃ ॥ 2 ॥

કર્ણેષુ યોગ્યં નવકર્ણિકારં

ચલેષુ નીલેષ્વલકેષ્વશોકમ્ ।

શિખાસુ પુષ્પં નવમલ્લિકાયાઃ

પ્રયાન્તિ કાન્તિં પ્રમદાજનાનામ્ ॥ 3 ॥

ગુરૂણિ વાસાંસિ વિહાય તૂર્ણં

તનૂનિ લાક્ષારસરજ્જિતાનિ ।

સુગન્ધિકાલાગુરુધૂપિતાનિ

ધતે જનઃ કામમદાલસાઙ્ગઃ ॥ 4 ॥

કિં કિંશુકૈઃ શુકમુખચ્છવિભિર્ન ભિન્નં

કિં કર્ણિકારકુસુમૈર્ન હતં મનોજૈઃ ।

યત્કોકિલઃ પુનરયં મધુરૈર્વચોભિઃ

યૂનાં મનઃ સુવદનાનિહિતં નિહન્તિ ॥ 5 ॥

- ઋતુસંહારે